

ЛІНГВОЦИДНІ ПРАКТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ ЗА СОВЕТСЬКОЇ ДОБИ

Жахіття, в яке нашу країну занурила війна, розв'язана Путіним, — різанина, масові вбивства цивільного населення, гвалтування, перетворення квітучих міст на суцільні руїни — цілком виразно окреслило мету путінської Росії: знищити Україну та її людність. Звірства, що їх чинять російські війська, викликали шок в Україні. Виявилось, що значна частина українців не була готова до сприйняття Російської Федерації як ворожої держави, керівництво якої одержиме неоімперськими планами відновлення Радянського Союзу в його колишніх територіальних межах.

Відповідь на запитання, як могла у XXI ст., через тридцять років після розпаду комуністичної імперії, повернутись геноцидна практика сталінської доби, потребує не лише історичних і політологічних, але й філософських, етнопсихологічних і крос-культурних досліджень.

За період незалежності в Україні опубліковано чимало праць, передусім історичних, що об'єктивно висвітлюють історію країни у складі Російської імперії та колоніальну природу українсько-російських відносин. Водночас до сьогодні бракує соціологічних, етнопсихологічних, етно- та психолінгвістичних досліджень феномену агресивного російського імперіалізму та його ідеологічного підґрунтя.

У 1990-х рр. спроби дослідників пояснити жорстокий загарбницький характер російських деспотичних режимів особливостями менталітету і світосприйняття російського народу гостро критикували не лише впливові ще тоді комуністи, але й українські ліберали. Шквал критики викликав, зокрема, цикл статей відомого письменника Євгена Гуцала, опублікованих у «Літературній Україні» впродовж 1993–1995 рр. та об'єднаних у книжці «Ментальність орди», що вийшла в 1995 р. Негативні відгуки на книжку з'явилися не тільки в газеті соціалістичної партії «Товариш», а й у виданнях, які позиціонували себе як ліберально-демократичні. Новостворена газета «День» опублікувала кілька негативних рецензій на цю книжку. Відомий гуманітарій Микола Рябчук звинуватив письменника, на той час уже покійного, у ксенофобії. Негативно оцінив книжку й історик Олексій Толочко, засудивши

«Ментальність орди» за русофобію. «Минуло 5 років, відколи ми перестали жити в російському контексті, — писав О. Толочко, — війна закінчилася, армію здемобілізовано. І якщо хтось не встиг вчасно на фронт, не навоювався і не насидівся в окопах, а тому вирушає партизанити в ліси, це не значить, що ми маємо рушати за ним»³⁶⁶.

У «Ментальності орди» Гуцало осмислив історичний розвиток Російської імперії як азійської деспотії, народ якої позбавлено уявлень і прагнень до побудови правової держави західного зразка. Поза тим, привласнивши Україну і запровадивши тут свої порядки, свій «здирницький, чиновницько-держимордний лад», імперія перервала перспективу демократичного розвитку України, закладену в її історичних традиціях, ще від елементів народовладдя Київської Русі, перенесених у Новгород, де їх вкрай жорстоко потоптав Іван Грозний.

При цьому українцям, як і іншим підкореним «інородцям», імперія постійно нав'язувала те, що Євген Гуцало назвав «культом російського народу». Це завжди втілювалося «силою агресії, силою зброї, силою патологічної брутальності і патологічного розбою. ... Нам постійно нав'язували цивілізацію брехні, пияцтва, ненависті до праці, нав'язувалася цивілізація безгосподарності, хаосу, безперспективності, цивілізація мародерства»³⁶⁷.

Історію російського колоніалізму письменник розглянув на основі численних історичних, літературних і фольклорних джерел. У книжці наведено чимало цитат з російського письменства, наприклад, патетичне ушлявлення перемог російського війська у поезії Державіна «Песнь на победу Суворова»: «Чего коснулся, все сразил. Поля и грады стали гробы». Чи месіанські претензії Росії на підкорення всього світу: «На что тебе союз? — О Росс! Шагни — и вся твоя вселенна!»³⁶⁸.

Євген Гуцало не обмежується ілюстраціями з творів «трубадурів імперії», якщо скористатися назвою відомої книжки Еви Томпсон, він наводить слова і тих поетів, які справедливо оцінювали трагічні наслідки російських завоювань. Зокрема, цитує поезію 1920 р. «Дім поета» Максиміліана Волошина, який жив у Криму і дуже любив цей край:

*Здесь, в этих складках моря и земли
Людских культур не просыхала плесень —
Простор столетий был для жизни тесен,
Покамест мы — Россия — не пришли.*

³⁶⁶ О. Толочко, «Ментальність ясиру», *День*, 25 грудня, 1996.

³⁶⁷ Є. Гуцало, «Ментальність орди», *Твори*, т. 5: Поезії. Статті (Київ, 1997), 8.

³⁶⁸ Цит. за: Є. Гуцало, *Ментальність орди*, 103.

*За полтораста лет — с Екатерины
Мы вытоптали мусульманский рай,
Свели леса, размыкали руины,
Расхитили и разорили край*³⁶⁹.

За доби сталінізму цей «мусульманський рай» остаточно поруйнували, а більшість його корінного населення знищили. 18 травня 1944 р. всіх кримських татар депортували до Середньої Азії, безпідставно звинувативши у «зраді батьківщини». 40–50 % депортованих становили діти. З них 44 887 померли за чотири роки³⁷⁰. Брутальним насильством над цілим народом московська диктатура тоді не обмежилася: 20 червня 1944 р. Сталін підписав наказ Держкомітету оборони, згідно з яким належало «*доповнити депортацію кримських татар вивозом 37 000 болгарів, греків та вірменів, співучасників німців*»³⁷¹.

Сталінська етнічна чистка на Кримському півострові, куди замість корінного населення масово переселили росіян з різних областей РРФСР, змінила його національний склад, забезпечивши панівне становище російській етнічній групі. Саме ця обставина уможливила для РФ беззбройну окупацію Кримського півострова у 2014 р., хоча сприятливі умови для цього створила й антиукраїнська діяльність уряду Януковича.

Українці за доби сталінщини не були виселені зі своєї території лише тому, що технічно депортувати такий численний етнос було дуже складно. Втім, більшовицький уряд застосовував інші методи для знищення українського народу як самостійної етнічної спільноти, відмінної від росіян. Починаючи з 1930-х рр., Україну цілеспрямовано й послідовно деукраїнізували. Штучно організований Голодомор 1932–1933 рр., внаслідок якого загинули мільйони українських селян, терор, розв'язаний проти національної інтелігенції, дають усі підстави кваліфікувати ці діяння як геноцид українського народу. І це вже визнає цивілізований світ.

Терористичному комуністичному режимові вдалося протриматися сімдесят років завдяки тому, що він спирався не тільки на безпрецедентне насильство, а й на велику брехню, ошуканство. Навіть у жахливі часи людоморства, терору, депортацій, організованих Москвою, в партійному дискурсі, у ЗМІ та всіх публічних сферах пропагувалась теза

³⁶⁹ Є. Гуцало, 189.

³⁷⁰ Стефан Куртуа, Ніколя Верт та Жан-Луї Панне, Чорна книга комунізму. Злочини, терор, репресії, пер. з франц. Яреми Кравця (Львів: Афіша, 2008), 204.

³⁷¹ Стефан Куртуа та ін., 204.

про відсутність в СРСР конфліктів на національному ґрунті, а характер міжнаціональних відносин визначався лексикою родинних зв'язків: «братерство народів», «дружба народів», «єдина сім'я народів-братів», «благотворний вплив братнього російського народу» тощо.

Обман, ошуканство, приховування непривабливих сторін російської дійсності споконвічні для Росії. Можна згадати у цьому зв'язку перші враження Гоголя від світського життя Петербургу, відображені у повісті «Невський проспект»: «*Все обман, все мрія, все не те, чим здається*». Невипадково головні персонажі його творів — це дурисвіт Хлестаков у «Ревізорі» і шахрай Чічков у «Мертвих душах».

Французький філософ Ален Безансон у книжці «Свята Русь» наводить слова історика Жуля Мішле: «*Росіянин — це брехня. Брехня — в громаді, фальшивій громаді ... брехлива з брехливих, найвища брехня, яка увінчує всі брехні. Крещендо брехні, хитроців та ілюзій*»³⁷².

Показово, що в російській мові слово «правда» має означення, в яких здавна заковане насильство. Вислів «*подлинная правда*», що побутує в мові щоденного вжитку, первісно означав правду, яку говорили «*под ливню*», тобто на тортурах під ударами мотузяного батога. Подібну семантику має російський вираз «*узнать всю подноготную*»: його також породила практика тортур, коли на допитах заганяли під нігті голки³⁷³. Якою була ця правда, відомо. Такою ж, як зізнання у нескоєних злочинах, що їх вибивали з в'язнів сталінські садисти.

У більшовицькій тоталітарній імперії брехня набула колосальних масштабів, вона стала всеохопною. Як зазначає А. Безансон, Ленінові не вдалося створити нове суспільство. Утопія залишилася утопією. «*Та для того щоб переконати себе і переконати світ, що утопія втілилась, — пише філософ, — що існував не лише соціалістичний режим, а й соціалістичне суспільство, потрібно було брехати*»³⁷⁴.

Заборонивши опозиційні партії та взявши під контроль усі засоби масової інформації, більшовики запустили потужну ідеологічно-пропагандивну машину, скеровану продукувати потрібні їм політичні міфи й доктрини та утверджувати їх у масовій свідомості.

У радянському партійному дискурсі та пропаганді знецінення слова досягло безпрецедентних масштабів. Паралельний, вигаданий світ створювала спеціальна сфальшована мова, що оперувала десемантизованими, порожніми словами, призначеними підмінювати поняття.

³⁷² А. Безансон, *Свята Русь*. пер. Тараса Марусика (Київ, 2017), 86–87.

³⁷³ *Український палімпсест: Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською*, пер. з польської Д. Матіяш ; за ред. І. Андрусика та О. Забужко (Київ, 2014), 258.

³⁷⁴ А. Безансон, 75.

Джордж Орвелл назвав мову двох тоталітарних режимів, яку він досліджував на основі текстів комуністичної та нацистської пропаганди, «новомовою» (newspeak), французькі лінгвісти частіше називають її «дерев'яною мовою» (languedebois), відомі також терміни «псевдомова», «квазімова» тощо. Оскільки радянський тоталітарний дискурс створено російською мовою, його скалькована українською версія отримала, за влучним висловом Оксани Забужко, назву «дубль-новомова»³⁷⁵.

Згубні наслідки тривалого перебування населення СРСР в атмосфері сформованого фальшивою мовою фіктивного світу, паралельного реальному, висвітлив польський філософ Лешек Колаковський. Політична брехня, зазначає філософ, — часте явище і в демократичних країнах. Якийсь міністр може публічно збрехати, але *«незалежно від того, чи стане, чи не стане його брехня явною, різниця між правдою і фальшем залишається в силі. Інакше відбувається в тоталітарних країнах, особливо за комунізму в стані його найвищого піднесення, тобто за сталінізму... Мета полягала в тому, щоб різниця між правдою і брехнею стерлася в умах громадян так, аби люди знали, що належить говорити як політично правильно й забували про цю різницю, щоб можна було фальшивувати історичну правду й таким чином не просто брехати, а нищити саму ідею правди в нормальному розумінні цього слова. Цієї мети не можна було досягнути повністю, але розумове спустошення, викликане цією системою, було величезне, особливо в Радянському Союзі»*³⁷⁶.

Свого роду унікальний маніпулятивний метод продовження імперської русифікації було застосовано в Україні й Білорусі. Офіційно вживати українську і білоруську мови не заборонялося, навпаки, пропагувалася теза про «невиданий розквіт національних мов» в СРСР. Але за цією фальшивою фразеологією приховувалася нав'язана згори асиміляційна практика штучного зближення української й білоруської мов з російською.

Більшовицький проект зближення східнослов'янських мов детально дослідив Юрій Шевельов у праці «Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941 рр.): Стан і статус». Видатний славіст наголошує: втручання у внутрішні закони мови було радянським винаходом. Ні польський, ні румунський, ні чеський уряди до цього не вдавалися. Не застосовувала таку практику і царська адміністрація Росії, обмежуючись зовнішнім тиском: забороняла українську мову,

³⁷⁵ Л. Масенко, *Мова радянського тоталітаризму* (Київ, 2017), 15.

³⁷⁶ Л. Колаковський, *Міні-лекції на максі-теми*, пер. з пол. Р. Харчук (Київ, 1999), 36–37.

впроваджувала державну мову в систему освіти, переселяла українців на неукраїнські території, а українські землі заселяла представниками панівної нації тощо. Натомість радянська влада встановила контроль над структурою української мови. Шляхом редакторської й лексикографічної практик обмежувались у вжитку питомі українські слова, певні словотвірні й граматичні форми та синтаксичні конструкції, замість яких пропагувались інші, ближчі до російської мови або ж цілком перенесені з російської³⁷⁷. Практика зближення української мови з російською визначала мовну політику в УРСР від 1930-х до середини 1980-х із певним послабленням у 1960-х рр.

Отже, можна констатувати, що в такий спосіб більшовики фактично намагалися реалізувати настанову колишнього Валуєвського циркуляру, який визначав «малоросійське нарiччя» «тією ж російською мовою, тільки зіпсованою впливом на неї Польщі». Вилучаючи з української літературної мови риси самостійної системи, вони силкувались впослідити її до стану місцевої говірки, яка відрізнялася б від російської лише незначними фонетичними особливостями. Офіційна ідеологія старанно маскувала ці згубні для білоруської й української мов процеси новоязівськими формулами «зближення мов соціалістичних націй», «взаємозбагачення мов соціалістичних націй», «розвитку національних мов в УРСР» тощо і впроваджувала в масову свідомість тезу про особливе становище російської як «мови міжнародного спілкування в СРСР», «мови всесвітнього значення», «мови творів вождів світового пролетаріату Леніна й Сталіна». Це відповідно ставило в особливе, привілейоване становище її носіїв — представників російської національної меншини в союзних республіках.

Починаючи з 1930-х рр. російська мова й культура в усіх політичних і публіцистичних текстах фігурує з епітетом «велика»: «велика російська мова» і «велика російська культура». Всі інші народи СРСР були «меншими братами» і їхні культури мали можливість існувати й розвиватися лише завдяки «дружній» підтримці й «благодворному» впливу «великого російського народу».

Важливим складником советської політики «злиття мов» і надання пріоритету «великій російській мові» була також фальсифікація історичного розвитку української мови. Маніпулювання історичними фактами продовжувало започаткований ще за царату імперський проект створення «триєдиного російського народу», що мав включати

³⁷⁷ Ю. Шевельов, *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1940–1941): Стан і статус* (Чернівці, 1998), 173 ; Див.: *«Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали*, ред. Л. Масенко (Київ, 2005).

до свого складу, крім росіян, також українців і білорусів. Тоді його не вдалося реалізувати через спротив українських сил, але тепер за старе взяли більшовики, вчинивши псевдонаукову підміну історичних і лінгвістичних фактів походження української мови. Для виправдання цього злочину в московській історіографії було створено міф про Київську Русь як «спільну колыску трьох братніх народів — російського, українського і білоруського». Саме завдяки цій концепції Росія привласнила писемну спадщину і навіть етнічну назву стародавньої Української держави, замінивши первісне наймення «московити» дивною прикметниковою формою «русские».

Спеціальна лінгвістична теорія походження мов «трьох братніх народів» обґрунтовувала претензії Російської імперії на Київську Русь. Її творцем був російський мовознавець Алексей Шахматов. За його концепцією, російська, українська і білоруська мови певний період існували у формі єдиної спільної мови (в російській термінології — «общерусского языка»). Як самостійні мови вони буцімто сформувалися лише у XIII–XIV ст., після розпаду тієї «єдиної». Доволі плутана аргументація Шахматова викликала дискусію. Цю теорію прийняли далеко не всі науковці, зате советський тоталітаризм використав повною мірою, нав'язавши як догму всім гуманітарним наукам. Концепція єдиного для українців, росіян і білорусів «общерусского языка» стала ефективним інструментом зросійщення й винародовлення українців, намаганням їх розчинити в російській етнічній спільноті.

Хиткість теоретичних побудов Шахматова і помилковість його висновків довів Юрій Шевельов, зокрема, у фундаментальній праці «Історична фонологія української мови», опублікованій 1979 р. англійською мовою у Гейдельберзі. Її переклад українською вийшов 2002 р. у Харкові³⁷⁸. На основі писемних пам'яток і діалектних даних учений спростував теорію про існування єдиної мови східних слов'ян у середньовічній період, довівши, що українська мова нарівні з іншими слов'янськими мовами почала формуватися як окреме мовне утворення безпосередньо зі спільнослов'янської після її розпаду у VI–VII ст.

Варто навести слова Шевельова з передмови до цієї фундаментальної праці. Написані 1976 р., вони набули ще більшої актуальності нині, в умовах рашистської війни проти України: *«Книга рiшує вiдходить вiд деяких клiше й не вкладається до офiцiйно прописаної схеми. Але автор здає собі справу з того, що в наші дні провiдна роль у ширенні певних iдей належить атомовим бомбам, танкам, засобам пропаган-*

³⁷⁸ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, пер.: С. Вакуленко та А. Даниленко (Харків, 2002), 1056.

ди та відвертому пристосовництву — як за доби Середньовіччя вона належала вогнищам інквізиції, пропаганді та тому ж таки пристосовництву. І все ж хочеться вірити, що неперекручені факти й обґрунтовані думки зрештою вторують собі шлях»³⁷⁹.

Уже за часів незалежності теорію Шевельова потвердили в наукових працях інші українські мовознавці, зокрема Григорій Півторак³⁸⁰.

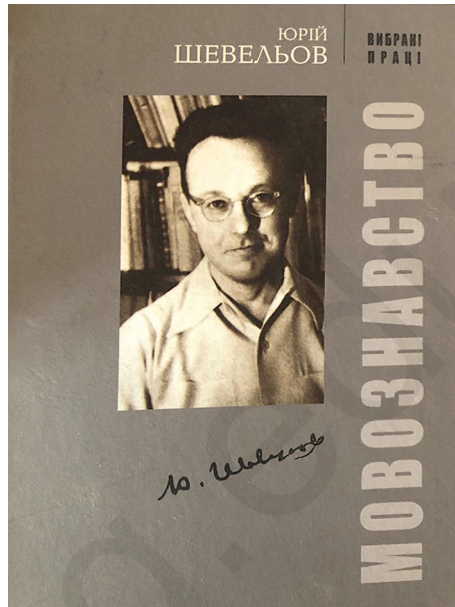

Рис. 1. Обкладинка книжки Ю. Шевельова «Мовознавство»

Натомість в Російській Федерації наукові аргументи про етногенез східних слов'ян до уваги не беруть, залишили канонічною історичну схему трактування Київської Русі як «колиски трьох братніх народів». Ба більше, для її популяризації в центрі Москви 2016 р. поставили пам'ятник київському князеві Володимирові Великому, попри те, що він не мав жодного стосунку до Московського царства, бо воно виникло за кілька століть після його смерті. Це була чергова циніч-

³⁷⁹ Ю. Шевельов, *Історична фонологія* (Харків, 2002), 8.

³⁸⁰ Г. Півторак, *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських із «спільної колиски»* (Київ, 2001) ; Г. Півторак, *Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи* (Київ, 2014).

на маніпуляція Кремля: продемонструвати своєму населенню та зарубіжним країнам «законність» претензій Росії на спадок Київської Русі, а відтак виправдати заплановане нею загарбання «исконно русского» Києва.

Советський режим успадкував від самодержавного ще один засіб винародовлення українців: таврування зневажливими прізвиськами послідовників тих видатних особистостей, які очолювали боротьбу за незалежність України від Російської імперії. Таку роль виконували наймення «мазепинці» в царській Росії, «петлюрівці» — у довоєнній УРСР, «бандерівці» — в післявоєнний період. До цього ж ряду належать такі лексеми з советської мови ненависті, як «українські буржуазні націоналісти» і «вороги народу». Нині ж кремлівські пропагандисти, поливаючи брудом Україну й українців, окрім звичної налички «бандерівці», широко послуговуються ще однією, із сумнозвісної доби більшовицького Великого терору 1930-х: «фашисти». Для виправдання російської агресії проти України Путін і його пропаганда дістала для жжитку струхнявілу, але таку рідну тоталітарну риторичку самодержавної і комуністичної доби. Йдеться, зокрема, про мантри, які постійно перекочують із промови у промову російського президента: «один народ», «триєдиний народ», «братні народи» тощо.

Націонал-соціалістичні й комуністичні режими ХХ ст. відмовляли цілим групам людей і соціальних верств не лише у праві на життя, але й у праві належати до людських істот. Це було ідейною основою масових репресій, до яких вони періодично вдавалися. У документах советських каральних органів (ЧК, НКВС, МДБ, КДБ), особливо в період сталінського терору, жертв, приречених до розстрілу або ув'язнення, ніколи не називали людьми. Це були «елементи» «соціально небезпечні», «контрреволюційні», «петлюрівські», «націоналістичні», «антирадянські», «неблагонадійні» тощо. Вживались також визначення «колишні люди» і «зайві люди». «Елементи», щодо яких постійно вживалась і брутальна лайка, необхідно було «викорчовувати», «ізувати (рос. ізъять)», «очишувати» від них, як від шкідливих комах або тварин, установи й території. Цю дегуманізовану лексику вживали в документах, виступах партійних діячів, у засобах масової інформації, щоб створити якомога огидніший портрет представників «ворожих» груп³⁸¹.

Характерною рисою промов Путіна — і в цьому він також спадкоємець Леніна і Сталіна — є рідкісне фарисейство, коли власні зло-

³⁸¹ Див.: Л. Масенко, *Мова радянського тоталітаризму*, 99–115.

чинні дії приписуються опонентам-ворогам. Знехтувавши всіма нормами міжнародного права, російський диктатор оголосив причиною «спецоперації» в Україні необхідність її «денацифікувати» й «демілітаризувати». Але саме цього потребує не Україна, яка обрала шлях європейської демократії, а тоталітарна, клінічно хвора на імперство Російська Федерація.

Людиноненависницьку ідеологію, якою керується Путін, відображено в його мові, що містить багато аналогій із слововжитком советських карателів. Так, на нараді в Кремлі 16 березня 2022 р., через три тижні після початку широкомасштабного вторгнення в Україну, він оголосив, що російський народ «завжди зможе відрізнити істинних патріотів від покидьків і зрадників і просто викине їх, як мошку, що випадково залетіла йому до рота, виплюне на панель»³⁸². На його думку, таке природне та необхідне «самоочищення суспільства» зміцнить країну. Метафоричне порівняння групи «несправжніх патріотів» — «покидьків» і «зрадників» — з «мошкою», яку треба «викинути з рота на панель», повертає в публічний простір РФ дискурс ненависті, властивий сталінській добі, коли людей, що підлягали репресіям, у документах і пресі порівнювали зі шкідливими комахами, яких необхідно знищити.

Якщо місцевих «неістинних» патріотів Путін бачить в образі дрібних мошок, то Україну хвороблива уява диктатора зображає в іншій іпостасі. Його наміри щодо нашої країни, як і його психологічний портрет, виразно ілюструє публічно виголошений ним некрофільсько-сатистський віршик з міського фольклору гопників про красуню в труні: «Терпі, моя красавица!»

Те, що російський народ не лише терпить владу, але й підтримує злочинні дії спадкоємця Сталіна й Гітлера, здатного задля свого неоімперського божевілля кинути на заклання мільйони людських життів, ба навіть усю планету («ми попадьом в рай, а оні просто сдохнут»), свідчить про глибоку інтелектуальну й моральну деградацію соціуму. Однією з головних причин його нинішнього кризового стану є неспроможність звільнитися з-під влади тоталітарної псевдомови — мови великої брехні й насильства.

За таких обставин маємо покладатися лише на консолідацію українського суспільства, на силу і доблесть ЗСУ, а також на солідарну підтримку цивілізованого світу.

³⁸² «В Кремле пояснили, как видят «самоочищение» России от «предателей», <https://www.kommersant.ru/doc/5260154>